

भहाकवि ढतृहरि विरचित नीतिशतक

युनिट -2

नियत श्लोको – 16 थी 30

परिक्षीणः कश्चित्स्पृहयति यवनां प्रसृतये
स पश्चात्सम्पूर्णो गणयति धरित्रीं तणसमाम् ।
अतश्चानेकान्तं गुरुलघुतयाऽर्थेषु धनिना-
मवस्था वस्तूनि प्रथयति च संकोचयति ॥

तदन गरीब એવો કોઈ વ્યક્તિ ખોબો જવ માટે ઝંખે છે. પછીથી
(ધન)સમ્પન્ન થતાં તે ધરતીને તણખલા જેવી સમજે છે. ખરેખર અવસ્થા જ
પદાર્થોને ગુરુતા કે લઘુતા આપે છે. (ધન કંઈ લઘુતા કે ગુરુતા આપતું નથી.
કે ધનવાનો ક્યારેક ધનિક તો ક્યારેક દરિદ્ર હોય છે.) માટે અવસ્થા જ
તા અને લઘુતાનું કારણ છે.

દર્થ: પરિક્ષીણ: કશ્ચિત્-, તદન ગરીબ એવો કોઈ વ્યક્તિ, સ્પૃહયતિ યવનાં
તયે- ખોબો જવ માટે ઝંખે છે. પશ્ચાત્ સ સમ્પૂર્ણો ભવતિ તદા ધરિત્રીં
સમામ્ ગણયતિ - પછીથી (ધન)સમ્પન્ન થતાં તે ધરતીને તણખલા જેવી
જે છે. અતઃ ચ અનેકાન્તં ગુરુ-લઘુતયા અર્થેષુ- ખરેખર અવસ્થા જ પદાર્થોને
તા કે લઘુતા આપે છે. (શિખરિણી છન્દઃ)

17.

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्पाणि यत्सर्वदा
हर्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान् प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥

ચોરની નજરે પડતું નથી, હંમેશાં જે વિશેષ કલ્યાણ સાધે છે,

યાચકોને આપવા છતાં જે દિવસ-રાત પુષ્કળ વૃદ્ધિ પામે છે, યુગ(કલ્પ)ના
અન્તે પણ જે નાશ પામતું નથી તે વિદ્યા નામનું આંતરિક ધન જેમની પાસે છે
તેમના પ્રત્યે હે રાજાઓ ! તમારું અભિમાન છોડી દો. કારણ કે તેમની સાથે
કોણ સ્પર્ધા કરી શકે ?

(શબ્દાર્થ: હર્તુ: ગોચરં ન યાતિ- ચોરની નજરે પડતું નથી, કિમપિ શં પુષ્પાણિ-
વિશેષ કલ્યાણ સાધે છે, અર્થિભ્ય: પ્રતિપાદ્યમાનમ્ અનિશં પરામ્ વૃદ્ધિં
પ્રાપ્નોતિ - યાચકોને આપવા છતાં જે દિવસ-રાત પુષ્કળ વૃદ્ધિ પામે છે,
વિદ્યાખ્યમ્ અન્તર્ધનમ્ - વિદ્યા નામનું આંતરિક ધન, ભો નૃપા:- હે રાજાઓ !
તાન્ પ્રતિ માનમુજ્ઝત- તેમના પ્રત્યે અભિમાન છોડી દો. આં શ્લોકમાં
શાદ્દલવિક્રીડિત ઇન્દ છે.)

18. ક્ષુત્કામોપિ જરાકૃશોપિ શિથિલપ્રાણોપિ કષ્ટાં દશા
માપન્નોઽપિ વિપન્નદીધિતિરપિ પ્રાણેષુ નશ્યત્સ્વપિ ।
મત્તેભેન્દ્રવિભિન્નકુમ્ભપિશિતગ્રાસૈકબદ્ધસ્પૃહઃ
કિં જીર્ણં તૃણમત્તિં માનમહતામગ્રેસરઃ કેસરી ॥

ભૂખથી દુર્બળ થઈ ગયેલો હોય તો પણ, ઘડપણથી કૃશ
થયેલો હોય તો પણ, ક્ષીણ થયેલી શક્તિવાળો હોય તો
પણ, અતિ કષ્ટદાયકદશાને પામેલો હોય તો પણ,
તેજ(નૂર)વિનાનો હોય તો પણ, પ્રાણ જવાની તૈયારી હોય
તો પણ, જેણે મોટા મોટા હાથીઓના કુંભસ્થળો(લમણા)
ફાડીને તેમાંથી કોળિયા કરવાની ઇચ્છા હોય છે તેવો ને
વળી, મનસ્વીઓમાં અગ્રેસર છે તે સિંહ, (પ્રાણાન્તે પણ)
શું સૂકું ઘાસ ખાય છે?(અર્થાત કદાપિ ખાતો નથી.)

શબ્દાર્થઃ ક્ષુત્ક્ષામઃ અપિ- ભૂખથી દુર્બળ થઈ ગયેલો હોય તો પણ, જરાકૃશઃ અપિ- ઘડપણથી કૃશ થયેલો હોય તો પણ, શિથિલપ્રાણઃ અપિ- ક્ષીણ થયેલી શક્તિવાળો હોય તો પણ, અહીં પ્રાણનો અર્થ શક્તિ સમજવાનો છે. જેની શક્તિ ક્ષીણ થાય એટલે સમજો કે એના પ્રાણ બહું ટકે નહીં. (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ નારદ અને સનત્કુમારના સંવાદમાં પ્રાણના આધરરૂપે શક્તિને મહત્ત્વ આપ્યું છે. અમરકોશમાં પણ શક્તિઃ, પરાક્રમઃ, પ્રાણઃ એમ શક્તિને પ્રાણનો પર્યાય કહી છે. કષ્ટાં દશામ્ આપન્નઃ અપિ- અતિ કષ્ટદાયકદશાને પામેલો હોય તો પણ, વિપન્નદીધિતિઃ અપિ- તેજ(નૂર)વિનાનો હોય તો પણ, દીધિતિઃ –એટલે તેજ કે નૂર. પ્રાણેષુ નશ્યત્સુ અપિ- પ્રાણ જવાની તૈયારી હોય તો પણ,

મત્ત-ઇમ્-ઇન્દ્ર-વિભિન્ન-કમ્મ-પિશિત-ગ્રાસ-
એકબદ્ધસ્પૃહઃ- જેણે મોટા મોટા હાથીઓના
કુંભસ્થળો(લમણા) ફાડીને તેમાંથી તેમાંથી માંસના
કોળિયા કરવાની ઇચ્છા હોય છે તેવો, મત્ત-ઇમ્-
ઇન્દ્ર- મોટા મોટા હાથીઓ, વિભિન્ન-કુમ્મ-
કુંભસ્થળો(લમણા) ફાડીને, પિશિત-ગ્રાસ-એકબદ્ધસ્પૃહઃ-
માંસના કોળિયા કરવાની ઇચ્છા હોય છે તેવો, માનમહતામ્
અગ્રેસરઃ- મનસ્વીઓમાં અગ્રેસર, કેસરી કિં જીર્ણં તૃણમ્
અત્તિ- સિંહ, (પ્રાણાન્તે પણ) શું સૂકું ઘાસ ખાય છે? (અદ્-
ખાવું- ધાતુનું વ.કા.ત્રી.પુ.એ.વ.-અત્તિ) (શાર્દૂલવિક્રીડિતઃ
છન્દઃ)

19. क्वचिद्भूमौ शय्या क्वचिदपि च पर्यङ्शयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः ।
क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् ॥

ક્યારેક જમીન પર સૂવું પડે તો ક્યારેક પલંગ
પર સૂવા મળે, ક્યારેક માત્ર શાકનો આહાર મળે તો
ક્યારેક સુગંધીદાર ભાતનું ભોજન મળે, ક્યારેક
ફાટેલી ગોદડી ઓઢવા મળે તો ક્યારેક દિવ્યવસ્ત્ર
ધારણ કરવા મળે છે. આમ, મનસ્વી અને કાર્ય
સાધનાર મનુષ્ય ક્યારેય સુખ કે દુઃખને ગણકારતો
નથી.

20. नमस्यामो देवान् ननु हतविधेस्तेपि वशागा
विधिर्वन्द्यः सोपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
फलं कर्मायत्तं यदि किममरैः किं च विधिना
नमस्तत्कर्मैभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥

આપણે દેવોને પ્રણામ કરીએ છીએ પરંતુ તેઓ
પણ દુષ્ટ નસીબને વશ છે. નસીબ પ્રણામ કરવા
લાયક છે પરંતુ તે પણ નિયત કરેલા કર્મનું જ ફળ
આપનાર છે. ફળ જો કર્મને અધીન હોય તો દેવોના
સમૂહ અને નસીબનો શો અર્થ ? તેથી કર્મોને
નમસ્કાર છે. જેના ઉપર નસીબનો પ્રભાવ પણ
ચાલતો નથી.

શબ્દાર્થઃ વયમ્ દેવાન્ નમસ્યામઃ નન્ તે અપિ હતવિધેઃ
વશગાઃ- આપણે દેવોને પ્રણામ કરીએ છીએ પરંતુ તેઓ
પણ દુષ્ટ નસીબને વશ છે. વિધિઃ વન્દ્યઃ- નસીબ પ્રણામ
કરવા લાયક છે. સઃ અપિ પ્રતિનિયતકર્મ્મ એક ફલદઃ-
પરંતુ તે પણ નિયત કરેલા કર્મનું જ ફળ આપનાર છે.
યદિ ફલં કર્માયત્તમ્ તદા કિમ્ અમરૈઃ કિં ચ વિધિના-
ફળ જો કર્મને અધીન હોય તો દેવોના સમૂહ અને
નસીબનો શો અર્થ ?

નમઃ તત્ કર્મેભ્યો વિધિઃ અપિ ન ચેભ્યઃ પ્રભવતિ ॥
તેથી કર્મોને નમસ્કાર છે. જેના ઉપર નસીબનો પ્રભાવ
પણ ચાલતો નથી. અહીં કર્મની પ્રબળતા વર્ણવી છે.

21. कसमस्तबकस्येव दवे गती स्तो मनस्विनाम् ।
माँध्ने वा सर्वलोकस्य विशीर्यते वनेऽथवा ॥
पुष्पगुच्छनी જેમ સ્વામિમાની પુરુષોની બે
અવસ્થા હોય છે. કાં તો સઘળા મનુષ્યોના મસ્તક
પર રહેવું કે પછી વનમાં જ ખરી જવું.

શબ્દાર્થ: કસમસ્તબક-પુષ્પગુચ્છ. જેમ પુષ્પગુચ્છ
કોઈ લેનારે હોય તો દેવશીરે ચડે કે મનુષ્યના
ગળાનો હાર બને બાકી તો વનમાં જ ખરી જાય છે.
એમ સ્વમાની પુરુષો ઉત્તમ શ્રોતા હોય તો જ
હિતકારક ઉપદેશ આપે બાકી તો એ ચૂપચાપ બેસી
જ રહે છે. (અનુષ્ટુપ છન્દઃ)

22. अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥

अंत्यत गुस्से थयेला ब्रह्मजु हंसनी
कमलवनना निवासनी भजाने मारी नापे छे.
परंतु दूध अने पाणीने जुडा पाडवानी
बाबतमां प्रसिद्ध थयेली तेनी यतुराठने
पाडवी लेवा माटे ते समर्थ नथी.

शब्दार्थः नितरां कपितो विधाता - अंत्यत
गुप्से थयेला ब्रह्मंशु, हंसस्य अम्भोजिनी-
वननिवास- विलासम् हन्ति - हंसनी
कमलवनना निवासनी मजाने मारी नापे छे.
तु दुग्धजलभेदविधौ - परंतु दूध अने पाणीने
शुद्धा पाऽवानी बाबतमां, प्रसिद्धाम् अस्य-
प्रसिद्ध थयेली तेनी, वैदग्ध्यकीर्तिम् अपहर्तुम्
असौ न समर्थः विशेष यतुराधने पंदावी लेवा
माटे ते समर्थ नथी. आ वसन्ततिलका छन्द
छे.

23. खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापितो मस्तके
वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशाद्बिल्वस्य मूलं गतः ।
तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः
प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ।।

टालियो मनुष्य सूर्यनां किरणोथी माथे ताप
अनुभवतो अने तऽका वगरना प्रदेशने छच्छतो,
नसीबजोगे अेक बिलीना वृक्ष नीये जध पहोंच्यो.
त्यां पए तेनुं मोटुं इण पऽवाथी तेनुं माथुं (इटाक)
अवाज साथे इूटी गयुं. मोटेभागे भाग्यहीन व्यक्ति
ज्यां जाय छे त्यां ज मुसीबतो पए पहोंची जाय छे.

24. नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
भाग्यानि पर्वतपसा किल संचितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥

सुंदर शरीरसम्पदा इलती नथी, कुल
पए नहीं के शील पए नहीं, विद्या पए
इलती नथी, प्रयत्नपूर्वक करेली सेवा
पए नहीं, अरेअर पूर्वजन्मना तपथी
अेकठां थयेलां पुरुषनां भाग्य
ज वृक्षोनी जेम समय आव्ये इल आपे छे.

25. नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
स्वर्गो दुर्गमनग्रहः किल हरैरावणो वारणः ।
इत्यैश्वर्यबलान्वितोपि मघवन भग्नः परैः संगरे
तद् व्यक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग्धिग्वृथाः पौरुषम्
जेने माटे बृहस्पति नेता हता, वज्र आयुध
हतुं, सैनिको तरीके देवो हता, स्वर्ग किल्लो हतो,
भगवान् विष्णुनी साये ज कृपा हती, औरावत
हाथी हतो, आवा ऐश्वर्य अने बलथी युक्त होवा
छतां पण छन्दने युद्धमां शत्रुओये हराव्यो हतो.
तेथी स्पष्ट छे के नसीबनो ज आश्रय सारो छे,
नकाभा पुरुषार्थने तो धिक्कार हो धिक्कार हो !

શબ્દાર્થઃ યસ્ય નેતા બૃહસ્પતિઃ- જેને માટે બૃહસ્પતિ
નેતા હતા, પ્રહરણં વજ્રમ્- વજ્ર આયુધ હતું, સ્વર્ગઃ
દુર્ગમ્- સ્વર્ગ કિલ્લો હતો, અનુગ્રહઃ કિલ હરેઃ-
ભગવાન વિષ્ણુની સાથે જ કૃપા હતી, ઇરાવણઃ
વારણઃ- ઐરાવત હાથી હતો, ઇતિ ઐશ્વર્ય- બલ-
અન્વિતઃ અપિ- આવા ઐશ્વર્ય અને બળથી યુક્ત
હોવા છતાં પણ, મઘવન્ સંગરે પરૈઃ ભગ્નઃ- ઇન્દ્ર
યુદ્ધમાં શત્રુઓથી હાર્યો હતો. તદ્ વ્યક્તં નનુ- તેથી
સ્પષ્ટ છે કે, દૈવમેવ શરણં- નસીબનો જ આશ્રય
સારો છે, ધિગ્ધિગ્વૃથાઃ પૌરુષમ્ - નકામા પુરુષાર્થને
તો ધિક્કાર હો ધિક્કાર હો !

26. यद्वात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद् वा धनं
तत्प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नितरां मेरौ ततो नाधिकम् ।
तद्धीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः
कृपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ॥
विधाताએ પોતાના ભાગ્યમાં થોડું કે વધારે જે કંઈ ધન
લાખ્યું હોય છે તે ધન રણપ્રદેશમાં પણ મળે છે. પરંતુ
તેનાથી વધારે ધન મેરુપર્વતની ટોચે પણ મળતું નથી.
માટે (હે મનુષ્ય તું) ધીરજ ધર અને ધનવાનની પાસે વ્યર્થ
લાચારી ન બતાવીશ. તું જો, ઘડો ફૂવામાંથી કે સમુદ્રમાંથી
એક સરખું જ પાણી ધારણ કરે છે.

શબ્દાર્થઃ ધાત્રા યત્ નિજભાલપટ્ટલિખિતં તત્ સ્તોકં
મહદ્ વા ધનં મરુસ્થલે અપિ પ્રાપ્નોતિ- વિધાતાયે
પોતાના ભાગ્યમાં થોડું કે વધારે જે કંઈ ધન લાખ્યું
હોય છે તે ધન રણપ્રદેશમાં પણ મળે છે. નિતરાં મેરૌ
તતો ન અધિકમ્- પરંતુ તેનાથી વધારે ધન
મેરુપર્વતની ટોચે પણ મળતું નથી. તત્ ધીરઃ ભવ
વિત્તવત્સુ કૃપણાં વૃત્તિં વૃથા મા કૃથાઃ- માટે (હે
મનુષ્ય તું) ધીરજ ધર અને ધનવાનની પાસે વ્યર્થ
લાચારી ન બતાવીશ. પશ્ય ઘટઃ કૃપે પયોનિધૌ અપિ
ઘટો તુલ્યં જલમ્ ગૃહ્ણાતિ- તું જો, ઘડો ફૂવામાંથી કે
સમુદ્રમાંથી એક સરખું જ પાણી ધારણ કરે છે. આ
શ્લોકમાં શાદ્દલવિક્રીડિત ઇન્દ છે.

27. यदचेतनोपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतविकृतिं कथं सहते ॥

જે અચેતન(જડ) હોવા છતાં પણ સૂર્યકાન્તમણિ સૂર્યના કિઅરણોનો સ્પર્શ થતાં જ તેજસ્વી બને છે. તેવી રીતે તેજસ્વી પુરુષ પારકાએ કરેલા અપમાનને કેવી રીતે સહન કરે? શબ્દાર્થઃ યત્ અચેતનઃ અપિ અનિકાન્તઃ સવિતુઃ પાદૈઃ સ્પૃષ્ટઃ પ્રજ્વલતિ- જે અચેતન(જડ) હોવા છતાં પણ સૂર્યકાન્તમણિ સૂર્યના કિઅરણોનો સ્પર્શ થતાં જ તેજસ્વી બને છે. તત્ તેજસ્વી પુરુષઃ પરકૃતવિકૃતિં કથં સહતે- તેવી રીતે તેજસ્વી પુરુષ પારકાએ કરેલા અપમાનને કેવી રીતે સહન કરે? (અસ્મિન્ શોલ્કે આર્યા છન્દઃ)

28. विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं

विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशं गमने विद्या परं दैवतं
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः
विद्या परेपर माणसनुं श्रेष्ठरूपे, धूपुं અને
રક્ષાયેલું ધન છે. વિદ્યા ભોગવિલાસ, યશ અને સુખ
આપનારી છે. વિદ્યા ગુરુઓની ગુરુ છે.
વિદેશગમનમાં વિદ્યા બંધુ સમાન છે. વિદ્યા
શ્રેષ્ઠદેવતા છે. વિદ્યા રાજાઓમાં પૂજાય છે, ધન
નહીં. વિદ્યા વગરનો મનુષ્ય પશુ સમાન છે.

(શબ્દાર્થઃ વિદ્યા - વિદ્યા, નામ- ખરેખર, આ અવ્યય છે. નરસ્ય અધિકં રૂપમ્ પ્રચ્છન્નમ્ ગુપ્તમ્ ધનમ્- માણસનું શ્રેષ્ઠરૂપ છે, છૂપું અને રક્ષાયેલું ધન છે. વિદ્યા વિદેશ ગમને બન્ધજનઃ- વિદેશગમનમાં વિદ્યા બંધુ સમાન છે. વિદ્યા પરં દૈવતમ્- વિદ્યા શ્રેષ્ઠદેવતા છે. વિદ્યા રાજસુ પૂજિતા ન તુ ધનમ્ - વિદ્યા રાજાઓમાં પૂજાય છે, ધન નહીં. વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ - વિદ્યા વગરનો મનુષ્ય પશુ સમાન છે. આ શ્લોકમાં શાર્દૂલવિક્રીડિત ઇન્દ છે.)

29. परिवर्तनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
स जातो येन जातेन याति वंशः समन्नतिम् ॥
परिवर्तनशील संसारમાં મૃત્યું પામેલો કોણ
નથી જન્મતો?(એટલે કે સૌ મરે છે અને જન્મે છે.)
પરંતુ જન્મ્યો તો તે જ કહેવાય જેનાથી કુળની
સર્વશ્રેષ્ઠ ઉન્નતિ થાય.(બાકી તો જન્મવા છતાં ન
જન્મ્યા બરાબર છે.)

शब्दार्थः मृतः को वा न जायते - मृत्युं पाમેलो કોણ
નથી જન્મતો? (अस्मिन् शोल्के अनुष्टुप छन्दः)

30. सिंहः शिशुरपि निपतति
मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां
न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥

સિંહ બાળક હોય તો પણ (એટલે કે બચ્ચુ
હોય તો પણ) મદ ઝરતા લમણારૂપી
દિવાલવાળા હાથીઓ ઉપર ફૂટી પડે છે.
તેજસ્વી વ્યક્તિઓનો આ સ્વભાવ જ છે.
ખરેખર ઉંમર તેજનું કારણ નથી.

शब्दार्थः

सिंहः शिशः अपि- सिंह बाणक होय तो
पण(अटले के बच्यु होय तो पण), मद-
मलिन-कपोल-भित्तिषु गजेषु- म६ अरता
लभणारूपी दिवालवाँगा हाथीओ उपर,
प्रकृतिः इयं सत्त्ववतां- तेजस्वी
व्यक्तिओनो आ स्वभाव ज छे. न खलु
वयःतेजसः हेतुः- अरेअर उंमर तेजनुं
कारण नथी. (अस्मिन् शोल्के आर्या छन्दः

અહીં નીતિશતકનો યુનિટ- 2
શ્લોક નંબર 16 થી 30 પૂર્ણ થાય છે.
નમસ્કાર અને ધન્યવાદ